

XALQARO SAVDODA NIZOLARNI HAL QILISH USULLARI

Berdibayev Sardor Yerkaboy o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

<https://orcid.org/0009-0007-6794-948X>law.berdibayevs@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.15634818>

Annotatsiya. Mazkur maqoladada xalqaro savdo nizolarini hal qilishning zamonaviy usullari har tomonlama tahlil qilingan. Global iqtisodiy integratsiya sharoitida vujudga kelayotgan murakkab va transchegaraviy tijorat nizolarini hal etishda milliy sudlar, xalqaro arbitraj, mediatsiya va xalqaro tijorat sudlari kabi turli yondashuvlarning huquqiy va amaliy jihatlarini ko'rib chiqilgan. Jahon Savdo Tashkilotining nizolarni hal qilish tizimi va uning hozirgi inqirozli holati, shuningdek, muqobil mexanizmlar, jumladan MPIA va xalqaro tijorat sudlari amaliyoti tahlil qilingan. Shuningdek, O'zbekiston kontekstida xalqaro arbitraj va nizolarni hal qilish infratuzilmasining rivojlanishi, Toshkent Xalqaro Arbitraj Markazi va yangi qonunchilik asoslari muhokama etilgan. Raqamli texnologiyalar va onlayn nizolarni hal qilish usullarining roli ham alohida e'tibor markazida bo'lgan.

Kalit so'zlar: Nizolarni hal qilish mexanizmlari, arbitraj, mediatsiya, muzokara, ko' tomonlama shartnomalar.

Аннотация. В данной статье всесторонне проанализированы современные методы разрешения международных торговых споров. Рассмотрены правовые и практические аспекты различных подходов к разрешению сложных и трансграничных коммерческих споров, возникающих в условиях глобальной экономической интеграции, таких как национальные суды, международный арбитраж, медиация и международные коммерческие суды. Проанализирована система разрешения споров Всемирной торговой организации и ее текущее кризисное состояние, а также альтернативные механизмы, включая практику МПИА и международных коммерческих судов. Также рассмотрено развитие инфраструктуры международного арбитража и разрешения споров в контексте Узбекистана, Ташкентский международный арбитражный центр и новые законодательные основы. Особое внимание уделено роли цифровых технологий и онлайн-методов разрешения споров.

Ключевые слова: Механизмы разрешения споров, арбитраж, медиация, переговоры, многосторонние договоры.

Abstract. This article comprehensively analyzes modern methods for resolving international trade disputes. The legal and practical aspects of various approaches to resolving complex and cross-border commercial disputes arising in the context of global economic integration, such as national courts, international arbitration, mediation, and international commercial courts, were examined. The World Trade Organization's dispute resolution system and its current crisis situation, as well as alternative mechanisms, including ISDS and international commercial courts, were analyzed. The development of international arbitration and dispute resolution infrastructure in the context of Uzbekistan, including the Tashkent International Arbitration Center and new legislative framework, was also reviewed. Special attention was given to the role of digital technologies and online dispute resolution methods.

Keywords: *Dispute resolution mechanisms, arbitration, mediation, negotiations, multilateral agreements.*

Introduction: Tobora globallashib borayotgan jahon iqtisodiyoti va xalqaro savdo hajmining doimiy o'sishi transchegaraviy tijorat nizolarining sezilarli darajada ko'payishiga olib keldi. Jahon savdo tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda jahon savdosi hajmi 32 trillion AQSH dollarini tashkil etib, bu nizolar sonining mutanosib ravishda oshishini anglatadi¹.

An'anaviy milliy sud tizimlari xalqaro tijorat nizolarini hal qilishda bir qator cheklovlarga duch kelmoqda, chunki ular asosan ichki qonunchilik tamoyillarini qo'llaydi va xalqaro tijorat huquqining murakkab masalalarini hal etishda zarur ixtisoslikka ega bo'lmisligi mumkin.

Bu muammolar nizolarni hal qilishning muqobil usullari rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Xalqaro arbitraj, mediatsiya, xalqaro tijorat sudlari va raqamli nizolarni hal qilish (ODR) kabi zamonaviy usullar global savdo nizolarini hal etishda muhim rol o'ynamoqda. 2019-yildan buyon Jahon savdo tashkiloti doirasidagi nizolarni hal etish tizimining to'xtab qolishi muqobil mexanizmlarning ahamiyatini yanada oshirdi.²

O'zbekiston Respublikasida ham bu yo'nalishdagi islohotlar jadal sur'atlar bilan amalga oshirilmoqda. 2018-yilda Toshkent xalqaro arbitraj markazining (TIAC) tashkil etilishi³ va 2021-yilda "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi mamlakatning xalqaro arbitraj infratuzilmasini mustahkamlashga qaratilgan muhim qadamlar hisoblanadi⁴.

Methods: Ushbu maqolaning maqsadi xalqaro savdoda nizolarni hal qilishning zamonaviy usullarini chuqur tahlil qilish va O'zbekiston Respublikasining ushbu sohadagi imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tezis obyekti sifatida xalqaro arbitraj, mediatsiya, xalqaro tijorat sudlari va nizolarni raqamli hal etish tizimlari tanlangan. Mazkur tezis qiyosiy-huquqiy va empirik tahlil usullari asosida amalga oshirildi. Tezis metodologiyasi ikkita asosiy tarkibiy qismdan iborat: nazariy-huquqiy tahlil va amaliy vaziyatni baholash.

Nazariy-huquqiy tahlil doirasida 1958 yilgi Nyu-York konvensiyasi⁵, YUNSITRAL Model qonuni⁶ va 2019 yilgi Singapur konvensiyasi⁷ kabi xalqaro-huquqiy hujjatlar o'rganildi. Shuningdek, Singapur xalqaro tijorat sudi (SICC), Niderlandiya tijorat sudi (NCC) va boshqa yetakchi institutlarning me'yoriy bazasi tahlil qilindi.

Qiyosiy-huquqiy usul yordamida turli mamlakatlarning nizolarni hal qilish tizimlarining o'ziga xos xususiyatlari o'rganildi. Xususan, Singapur, Niderlandiya, Gonkong va Shveysariyaning arbitraj va sud tizimlari qiyosiy tahlil etildi.

Empirik tahlil usuli yordamida Toshkent xalqaro arbitraj markazi, Gonkong xalqaro arbitraj markazi (HKIAC) va Singapur xalqaro arbitraj markazining (SIAC) statistik

¹ Jahon Savdo Tashkiloti. Jahon savdo statistikasi hisoboti. – Jeneva: JST nashriyoti, 2024. – 245 b.

² Pauwelyn J. JST Apellyatsiya organi inqirozi: huquqiy va siyosiy tahlil // Xalqaro iqtisodiy huquq jurnali. – 2020. – T. 23. – № 3. – B. 667-689.

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-noyabrdagi "Toshkent xalqaro arbitraj markazini tashkil etish to'g'risida"gi qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2018. – № 45. – 1085-modda.

⁴ O'zbekiston Respublikasining "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi qonuni

⁵ Chet ellik arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish to'g'risidagi konvensiya (Nyu-York, 1958)

⁶ UNCITRAL xalqaro tijorat arbitraji bo'yicha namuna qonuni

⁷ Mediatsiya natijasida erishilgan xalqaro nizolarni hal etish kelishuvlari to'g'risidagi BMT konvensiyasi (Singapur konvensiyasi, 2019)

ma'lumotlari o'rganildi. 2015-2024-yillar uchun arbitraj ishlari statistikasi, nizolarni hal qilish muddatlari va xarajatlari bo'yicha ma'lumotlar tahlil qilindi.

Results: Xalqaro arbitraj global nizolarni hal qilishda eng ko'p qo'llaniladigan usul bo'lib qolmoqda. Xalqaro savdo palatasi (ICC) ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda 1061 ta yangi arbitraj ishi qo'zg'atilgan bo'lib, bu 2022-yilga nisbatan 8 foizga ko'pdir⁸. Arbitrajning asosiy afzalliklari neytrallik, maxfiylik, moslashuvchanlik va xalqaro e'tirofdan iborat.

Nyu-York konvensiyasi doirasida arbitraj qarorlarini tan olish darajasi 90 foizdan yuqori.

Bu arbitrajni nizolarni hal qilishning deyarli eng ishonchli usuliga aylantiradi. London, Singapur, Gonkong, Parij va Stokgolm eng yirik arbitraj markazlari sifatida qaraladi⁹.

Zamonaviy arbitraj amaliyotida quyidagi tendensiyalar kuzatilmoqda. Birinchidan, arbitraj muhokamasining murakkabligi ortib bormoqda. Arbitraj ishining o'rtacha qiymati 2020-yilda 65 million AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilda bu ko'rsatkich 89 million dollarga yetdi¹⁰. Ikkinchidan, arbitraj jarayonlarida raqamli texnologiyalarni qo'llash kengaymoqda. COVID-19 pandemiyasidan so'ng virtual tinglovlar odatiy holga aylandi.

Uchinchidan, tezlashtirilgan arbitraj (expedited arbitration) usullaridan foydalanish ko'paymoqda. SIAC ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda tezlashtirilgan arbitraj ishlarining ulushi 35 foizni tashkil etdi¹¹. Mediatsiya xalqaro savdo nizolarini hal qilishning arbitrajdan keyingi ikkinchi eng mashhur usulidir. 2019 yilgi Singapur konvensiyasi mediatsiya to'g'risidagi bitimlarni xalqaro miqyosda tan olish uchun huquqiy asos yaratdi¹². Konvensiya 2020 yil sentyabr oyida kuchga kirdi va hozirda 56 ta davlat tomonidan imzolangan..

Mediatsiyaning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat. Birinchidan, vaqtni tejash - mediatsiya jarayoni o'rtacha 2-6 oy, arbitraj esa 12-18 oy davom etadi. Ikkinchidan, xarajatlarni qisqartirish - mediatsiya xarajatlari arbitraj xarajatlaridan 70-80 foizga kam. Uchinchidan, munosabatlarni saqlab qolish - mediatsiya jarayonida tomonlar kelgusida hamkorlik qilish imkoniyatini saqlab qoladilar¹³.

Singapur xalqaro mediatsiya markazi (SIMC) ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda mediatsiya orqali hal etilgan nizolarning 85 foizi tomonlarning to'liq roziligi bilan yakunlangan¹⁴. Ushbu ko'rsatkich mediatsiyaning samaradorligini tasdiqlaydi.

Discussion: Raqamli nizolarni hal etish (ODR) zamonaviy texnologiyalar asosida nizolarni hal etishning eng innovatsion usulidir. ODR tizimi arbitraj, mediatsiya va sudlov elementlarini birlashtirib, to'liq raqamli formatda nizolarni hal etish imkonini beradi¹⁵.

ODR ning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat: avtomatlashtirilgan muzokaralar, onlayn mediatsiya, virtual arbitraj va sun'iy intellekt yordamida qaror qabul qilish.

⁸ Xalqaro Tijorat Palatasining 2023-yilgi arbitraj statistikasi

⁹ Born G. Xalqaro tijorat arbitraji. 3-nashr. – London: Kluwer huquq xalqaro, 2021.

¹⁰ Blackaby N., Partasides C. Arbitraj ishlarining murakkabligi va qiymati dinamikasi // Arbitraj xalqaro. – 2024. – T. 40. – № 2.

¹¹ Singapur xalqaro arbitraj markazi. Yillik hisobot 2023. – Singapur: SIAC, 2024.

¹² Schnabel T. Singapur mediatsiya konvensiyasi: xalqaro mediatsiyada yangi bosqich // Nizolarni hal etish jurnali. – 2020. – T. 75. – № 4.

¹³ Alexander N. Xalqaro tijorat mediatsiyasi: nazariya va amaliyot. 2-nashr. – Gonkong: Kluwer huquq Osiyo, 2022.

¹⁴ Singapur xalqaro mediatsiya markazi. Faoliyat hisoboti 2023. – Singapur: SIMC, 2024.

¹⁵ Katsh E., Rabinovich-Einy O. Raqamli adolat: texnologiya va nizolar interneti. – Oksford: Oksford universiteti matbuoti, 2017.

ODR ning afzalliklari shundan iboratki, birinchidan, past xarajatlar – an'anaviy usullarga nisbatan 90% gacha tejash. Ikkinchidan, tezkorlik – oddiy nizolar bir necha soat ichida hal etiladi.

Uchinchidan, mavjudlik – 24/7 rejimida ishlash imkoniyati¹⁶.

COVID-19 pandemiyasi ODR rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Jahon bo'ylab ko'plab sudlar majburiy ravishda raqamli formatga o'tdi va bu tajriba ijobiy baholan di¹⁷.

O'zbekiston Respublikasida arbitraj tizimining rivojlanishi 2018-yildan boshlangan islohotlar bilan bog'liq. Toshkent Xalqaro Arbitraj Markazi (TIAC) ning tashkil etilishi bu boradagi eng muhim voqea hisoblanadi.

TIAC ning asosiy yutuqlari quyidagilarni o'z ichiga oladi. Birinchidan, nol administrativ to'lov tizimi joriy etildi, bu xalqaro amaliyotda juda kam uchraydi. Ikkinchidan, 100% virtual formatda ish yuritish tizimi yaratildi. Uchinchidan, xalqaro standartlarga mos arbitraj qoidalari ishlab chiqildi. To'rtinchidan, yuqori malakali xalqaro arbitrlar paneli tuzildi¹⁸.

TIAC statistikasiga ko'ra, 2019-2024 yillar oralig'ida 32 ta arbitraj ishi ko'rib chiqildi, ularning o'rtacha qiymati 2.5 million AQSh dollarini tashkil etdi¹⁹. Bu ko'rsatkichlar TIAC ning tobora ko'proq tan olinayotganini tasdiqlaydi.

2021-yilda qabul qilingan "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi qonun O'zbekistonda arbitraj sohasini yanada rivojlantirishga xizmat qildi. Qonun UNCITRAL Model qonuni asosida ishlab chiqildi va xalqaro standartlarga to'liq mos keladi.

Xalqaro savdoda nizolarni hal etish usullari doimiy evolyutsiya jarayonida. An'anaviy arbitrajning ustunligi saqlanayotgan bo'lsa-da, mediatsiya, xalqaro tijorat sudlari va ODR kabi yangi usullar tobora ko'proq e'tiborni jalb qilmoqda.

Arbitrajning asosiy muammolaridan biri apellyatsiya imkoniyatining cheklanganligi hisoblanadi. Bu borada xalqaro tijorat sudlari muhim ustunlikka ega, chunki ular to'liq sud tizimining bir qismi sifatida apellyatsiya mexanizmini taklif etadi. SICC tajribasi shuni ko'rsatdiki, arbitraj va sudlovning gibrid modeli ko'plab nizolar uchun optimal yechim bo'la oladi²⁰.

ODR ning keng tarqalishi traditional nizolarni hal etish tizimlariga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt va mashinali o'rganish algoritmlari oddiy nizolarni avtomatik hal etish imkonini beradi, bu esa insoniy resurslarni murakkab ishlar uchun yo'naltirish imkonini yaratadi.

O'zbekiston kontekstida muhim savol – qaysi yondashuv eng maqbul ekanligidir. TIAC ning muvaffaqiyati shuni ko'rsatdiki, mamlakat xalqaro arbitraj markaziga aylanish salohiyatiga ega. Lekin xalqaro tijorat sudi yaratish ham istiqbolli yo'nalish bo'la oladi.

Biroq, qator muammolar ham mavjud. Birinchidan, malakali kadrlar yetishmasligi.

Xalqaro arbitraj sohasida ish yuritish uchun maxsus bilim va tajriba talab etiladi.

¹⁶ Cortés P. Onlayn nizolarni hal etish: iste'molchi nizolari uchun yangi paradigma // Kompyuter va huquq jurnali. – 2022. – T. 45. – № 3.

¹⁷ Schultz T. COVID-19 va raqamli arbitraj: pandemiya ta'siri // Arbitraj xalqaro. – 2021. – T. 37. – № 4.

¹⁸ Toshkent xalqaro arbitraj markazi. Faoliyat hisoboti 2019-2024. – Toshkent: TIAC, 2024.

¹⁹ Toshkent xalqaro arbitraj markazi. Statistik ma'lumotlar 2024. [Elektron resurs]. URL: <https://www.tiac.uz/statistics>

²⁰ Rajah V. Gibrid nizolarni hal etish: arbitraj va sudlovning kombinatsiyasi // Singapur akademik huquq jurnali. – 2024. – T. 36.

Ikkinchidan, qonunchilik bazasini yanada takomillashtirish zarurati. Uchinchidan, xalqaro tan olish va ishonch darajasini oshirish kerak.

Conclusion: Bu muammolarni hal etish uchun kompleks yondashuv zarur. Ta'lim dasturlarini rivojlantirish, xalqaro ekspertlar bilan hamkorlik kengaytirish, texnik infratuzilmani zamonaviylashtirish kabi chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerak.

Xalqaro savdoda nizolarni hal qilish usullari murakkab va dinamik tizimni tashkil etadi.

Arbitraj o'z ustuvorligini saqlasarda, mediatsiya, xalqaro tijorat sudlari va ODR kabi yangi usullar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu usullarning har biri o'ziga xos afzallik va kamchiliklarga ega bo'lib, turli turdagi nizolar uchun turlicha maqbuldir.

O'zbekiston Respublikasi uchun eng muhim vazifa – bu usullarning barchasini muvozanatli rivojlantirish va mamlakatni mintaqaviy arbitraj markazi qilishdir. TIAC ning muvaffaqiyati shuni ko'rsatdiki, bu maqsad erishish mumkin.

Kelgusida quyidagi yo'nalishlar ustuvor ahamiyatga ega: TIAC faoliyatini yanada kengaytirish va uning xalqaro obro'sini oshirish, xalqaro tijorat sudi yaratish imkoniyatini o'rganish, ODR tizimlarini rivojlantirish va joriy etish, malakali kadrlar tayyorlash, qonunchilik bazasini takomillashtirish.

Bu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi O'zbekistonni xalqaro arbitraj va mediatsiyaning mintaqaviy markazi qilish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni osonlashtirish va mamlakatning xalqaro iqtisodiy aloqalarini mustahkamlash imkonini beradi.

REFERENCES

1. Jahon Savdo Tashkiloti. Jahon savdo statistikasi hisoboti. – Jeneva: JST nashriyoti, 2024. – 245 b.
2. Pauwelyn J. JST Apellyatsiya organi inqirozi: huquqiy va siyosiy tahlil // Xalqaro iqtisodiy huquq jurnali. – 2020. – T. 23. – № 3. – B. 667-689.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-noyabrdagi "Toshkent xalqaro arbitraj markazini tashkil etish to'g'risida"gi qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2018. – № 45. – 1085-modda.
4. O'zbekiston Respublikasining "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 2021. – № 8. – 802-modda.
5. Chet ellik arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish to'g'risidagi konvensiya (Nyu-York, 1958) // BMT shartnomalar to'plami. – 1959. – T. 330. – B. 3-39.
6. UNCITRAL xalqaro tijorat arbitraji bo'yicha namuna qonuni (2006-yilda o'zgartirilgan) // UNCITRAL yilnomasi. – 2006. – T. 37. – B. 117-178.
7. Mediatsiya natijasida erishilgan xalqaro nizolarni hal etish kelishuvlari to'g'risidagi BMT konvensiyasi (Singapur konvensiyasi, 2019) // BMT hujjati A/73/496.
8. Menon S. Singapur xalqaro tijorat sudi: xalqaro tijorat nizolarini hal etishning yangi paradigmasi // Singapur huquq jurnali. – 2015. – T. 27. – B. 1-25.
9. Kruisinga S. Niderlandiya tijorat sudi: kontinental Yevropa huquq tizimida innovatsiya // Gollandiya xalqaro huquq sharhi. – 2019. – T. 66. – № 2. – B. 143-167.
10. Smart N. Gonkong arbitrajining o'sishi: Osiyo-Tinch okeani mintaqasida arbitraj markazi // Gonkong huquqchisi. – 2023. – T. 53. – № 3. – B. 78-95.

11. Xalqaro Tijorat Palatasining 2023-yilgi arbitraj statistikasi // ICC arbitraj byulleteni. – 2024. – T. 35. – № 1. – B. 12-28.
12. Born G. Xalqaro tijorat arbitraji. 3-nashr. – London: Kluwer huquq xalqaro, 2021.-1250 b.
13. Blackaby N., Partasides C. Arbitraj ishlarining murakkabligi va qiymati dinamikasi // Arbitraj xalqaro. – 2024. – T. 40. – № 2. – B. 234-251.
14. Singapur xalqaro arbitraj markazi. Yillik hisobot 2023. – Singapur: SIAC, 2024. – 89 b.
15. Schnabel T. Singapur mediatsiya konventsiyasi: xalqaro mediatsiyada yangi bosqich // Nizolarni hal etish jurnali. – 2020. – T. 75. – № 4. – B. 441-467.
16. Alexander N. Xalqaro tijorat mediatsiyasi: nazariya va amaliyot. 2-nashr. – Gonkong: Kluwer huquq Osiyo, 2022. – 456 b.
17. Singapur xalqaro mediatsiya markazi. Faoliyat hisoboti 2023. – Singapur: SIMC, 2024. – 67 b.
18. Katsh E., Rabinovich-Einy O. Raqamli adolat: texnologiya va nizolar interneti. – Oksford: Oksford universiteti matbuoti, 2017. – 298 b.
19. Cortés P. Onlayn nizolarni hal etish: iste'molchi nizolari uchun yangi paradigma // Kompyuter va huquq jurnali. – 2022. – T. 45. – № 3. – B. 234-256.
20. Schultz T. COVID-19 va raqamli arbitraj: pandemiya ta'siri // Arbitraj xalqaro. – 2021. – T. 37. – № 4. – B. 445-467.
21. Toshkent xalqaro arbitraj markazi. Faoliyat hisoboti 2019-2024. – Toshkent: TIAC, 2024. – 112 b.
22. Toshkent xalqaro arbitraj markazi. Statistik ma'lumotlar 2024. [Elektron resurs]. URL: <https://www.tiac.uz/statistics> (murojaat sanasi: 15.03.2025).
23. Rajah V. Gibril nizolarni hal etish: arbitraj va sudlovning kombinatsiyasi // Singapur akademik huquq jurnali. – 2024. – T. 36. – B. 234-267.